

*В.В. Тельвак
(м. Дрогобич)*

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СВУ

В українській історіографії факти та події, пов'язані з діяльністю Союзу визволення України достатньо повно висвітлені та дочекалися ґрунтовного опрацювання на монографічному рівні. При цьому дослідники докладно вивчили також особливості організації пропагандистсько-інформаційної роботи діячами СВУ, спрямованої на ознайомлення західного світу з українськими національними постулатами, популяризацію культурного надбання одного з найбільших слов'янських народів¹. Завважувалося, що в цій сфері активності СВУ особливе місце посідали історичні праці Михайла Грушевського, котрий вважався загальноновизнаним науковим авторитетом як в українському, так і в європейському інтелектуальному світі. Твори автора "Історії України-Руси", написані на підставі солідного джерельного матеріалу, з урахуванням тогочасних теоретико-методологічних вимог, чи не найкраще надавалися для утвердження в свідомості західного читача образу українців як народу з тривалою історичною традицією та оригінальною культурою, котрого неприхильні обставини позбавили державної самостійності. Спокійний академічний тон праць ученого, виваженість і обґрунтованість його позиції, виразно дисонували з емоційністю антиукраїнської літератури, що виходила з польського та російського таборів. Власне ці обставини спонукали діячів СВУ звернути особливу увагу на праці М.Грушевського та за його дозволом передруковувати їх багатьма європейськими мовами. Як наслідок, надзвичайно складна ще напередодні війни, як під оглядом організаційним, так і, особливо фінансовим, справа перекладу науково-популярних творів М.Грушевського була втілена в життя. Попри зауважений вже в літературі популяризаторський ефект перевидання творів українського вченого, практично поза увагою дослідників інтелектуального життя залишився надзвичайно цікавий історіографічний аспект їх сприйняття. Проте, саме внаслідок перекладацької акції СВУ, обговорення творчих ідей симбірського в'язня вийшло поза звичні межі східно-європейського культурного світу. Нижче ми спробуємо виявити особливості використання творчої спадщини М.Грушевського в інформаційно-пропагандистській діяльності СВУ та відтворити викликаний нею історіографічний резонанс.

З початком війни увага до українського питання була прикута по обидві сторони фронту. В Західній Європі, завдяки активній популяризації української справи представниками СВУ, була розгорнута плідна інформаційно-пропагандистська діяльність на шпальтах не лише австрійської преси, але й часописів багатьох країн європейського та американського континенту. Першим значним кроком СВУ у цьому напрямку була публікація різними мовами на початку вересня 1914 р. звернення до громадськості Європи, в якому проголошувалася необхідність здобуття Україною незалежності в результаті переможної війни Центральних держав. Розгорнута інформаційна робота невдовзі дала свої наслідки. Як свідчили надзвичайно докладні огляди у "Віснику СВУ" під рубриками "Огляд преси", "Чужа преса про нас", "Голоси преси про українську справу", українське питання зацікавило європейських та американських політичних оглядачів². При

цьому тональність висловлених оцінок залежала від приналежності тієї чи іншої країни до однієї з воюючих сторін³. Цією обставиною пояснюються найбільш прихильні оцінки преси Центральних держав; в країнах Антанти, натомість, до українського руху ставились зі значним скептицизмом, а у Великобританії взагалі було введено офіційну заборону на поширення літератури про Україну. Преса держав Антанти в оцінках українського руху, зазвичай, тиражувала тезу російської публіцистики про “німецьку інтригу”. Як слушно зауважують дослідники, появу анти – чи проукраїнських публікацій слід розцінювати як спроби різних політичних груп через створення громадської думки вплинути на парламенти та уряди власних держав. У відзивах преси, поряд із аналізом суто політичних аспектів становлення українського національного руху, багато уваги приділялося українській історії та культурі, що покликано було ознайомити читачів своїх країн із тією частиною Східної Європи, котра в масовій свідомості стійко асоціювалася з Росією. При цьому практично завжди згадувалося ім’я М.Грушевського, якого традиційно представляли як найвидатнішого українського вченого та одного з найбільш впливових суспільно-політичних діячів. Справжнє збурення європейської громадськості – від Карпат до Піренеїв – принесла звістка про арешт та заслання українських провідників А.Шептицького та М.Грушевського – українському руху та його лідерам співчувала тогочасна демократична преса більшості країн⁴.

У видавничій і пропагандистській діяльності СВУ твори М.Грушевського посідали особливе місце, будучи важливим пропагандистським матеріалом для популяризації української справи в Західній Європі. Тиражуючи науково-популярні роботи вченого, а також перекладаючи їх багатьма іноземними мовами, діячі СВУ, як відзначав А.Жук, переслідували дві головні цілі: “систематичного поінформування західно-європейської публіки про українську справу” та з метою “дати широкій народній масі історичні основи для розуміння своєї народної справи”⁶. Статті вченого, написані по східний бік німецько-російського фронту, передруковувалися у “Віснику СВУ”; невеликі за обсягом популярні книжки М.Грушевського з історії України перекладалися мовами країн, що входили до блоку Центральних держав. За спостереженнями І.Гирича, “у 1915–1916 роках, коли М.Грушевський перебував у російському засланні, на публікації, що виходили з рамені СВУ, припадає взагалі половина друкованих праць історика”⁶. Так, у 1914 р. у виданнях СВУ та інформаційних агентствах з ним пов’язаних з’явилися друком такі праці М.Грушевського: “Прѣглядъ на Украинската история” (у часописі “Воля” (чч. 550-553) та окремою брошурою на 12 с. з мапою); “Про старі часи на Україні”; “Le problème de l’Ukraine et son évolution historique” (в журналі “La Revue politique internationale” (Лозанна). – № 11–12. – С. 289–328; Ein überblick der Geschichte der Ukraina (Відень, брошура на 16 с.). У 1915 р., крім численних статей на сторінках “Вісника СВУ”, окремими виданнями з’явилися: “Короткий огляд української історії” (збірник статей “Україна, Росія, Туреччина” турецькою мовою); “Як жив український народ? Коротка історія України” (2 вид., Царгород (Стамбул), 107 с.); “The Historical Evolution of the Ukrainian Problem” (англомовний переклад лозаннської статті, виконаний Д.Рафаловичем, що з’явилася у Лондоні окремою брошурою на 58 с.); “The Ukrainian Revival” (переклад глави з “Очерков истории украинского народа” (СПб., 1904), що з’явився в нью-йоркському виданні “Ukraine’s Claim to Freedom An Appeal for Justice on behalf of thirty five Millions”. – С. 28–40); “Die Ukrainische Frage in historischer Entwicklung” (брошура віденського видання на 52 с.). У 1916 році М.Грушевський – знову постійний автор на шпальтах “Вісника СВУ”; окремим виданням побачив світ об’ємний перший

том “Geschichte der Ukraine”, що був частиною перекладеного ще перед війною Осипом Роздольським німецькою мовою “Очерков истории украинского народа”⁷. У редакційних передмовах до більшості з названих вище видань наводилася коротка характеристика їхнього автора як найбільш значного українського вченого та громадського діяча, вказувалося, що його праці, написані у відповідності з суворими вимогами науки, здобули високе визнання у фаховому середовищі⁸. Видавці змальовували М.Грушевського як жертвовного борця за українську справу, що зазнав жорстоких переслідувань від російського царату. Уникаючи звинувачень у кон’юктурності, підкреслювалося, що перекладені праці М.Грушевського були написані задовго до вибуху світової війни, а викладені в них ідеї жодним чином не є наслідком пошуку українцями свого місця у протистоянні європейських держав⁹. Особливий акцент у цих редакційних вступках робився на поясненні термінології праць українського вченого, особливо, правомірності вживання етноніму “Україна”. М.Грушевський же у своїх передмовах традиційно підкреслював недостатню ознайомленість західного читача з минулим та сучасним станом українського народу, наводив звичні аргументи стосовно самотності його історії та культури, вагомості цивілізаційного внеску у європейську спадщину. Автор наголошував на парадоксальності ситуації, котра склалася, адже у XVIII ст. європейці були значно краще ознайомлені з Україною та українцями, аніж на початку XX ст.¹⁰.

Іноді передмови до перекладних праць М.Грушевського, що виходили під фірмою СВУ, робили знані європейські суспільно-політичні діячі. Наприклад, Джордж Рафалович у вступі до виданого в Лондоні нариса М.Грушевського “The Historical Evolution of the Ukrainian Problem” підкреслив, що діяльність М.Грушевського як ученого та політика значною мірою спрямована на ознайомлення західного світу з українською проблемою, котра старанно замовчується російськими офіційними чинниками. Його авторитет як найкращого знавця українства, а також трагічна доля політичного засланця, переслідуваного за демократичні погляди, повинні, переконаний перекладач, привернути увагу до книги в освічених колах англійського суспільства¹¹. Інформаційні повідомлення про публікацію праць М.Грушевського іноземними мовами та короткий огляд їхнього змісту, а також особливості їх сприйняття європейським читачем, оперативно з’являлися на сторінках офіційного видання СВУ¹².

Така популяризація історичних концепцій М.Грушевського багатьма європейськими мовами мала наслідком жваве обговорення в науковій літературі української моделі східноєвропейського минулого та привернула увагу західного світу до національно-визвольної боротьби нашого народу. Це значно розширило спектр національних історіографічних шкіл, представники котрих зацікавлено відреагували на праці видатного вченого. Деякі оглядачі співвідносили роль М.Грушевського в українській культурі зі значенням М.Ломоносова в культурі російській. Стверджувалося, що завдяки його таланту як дослідника та організатора, українці, попри вкрай несприятливі обставини для свого культурного розвитку, спромоглися на утворення фактичної Академії Наук та розбудову широкого спектру українознавчих дисциплін¹³. В той же час відзначимо, що більшість критиків у своїх відзивах відзначали той факт, що праці М.Грушевського, опубліковані в часи війни, з’явилися під фірмою політичної організації, котра переслідувала чітко окреслені ідеологічні цілі. Відвертий германофілізм, проповідуваний діячами СВУ, значною мірою вплинув на політизацію наведених у критичній літературі історіографічних оцінок, нерідко відсуваючи на другий план суто

фахові аспекти праць українського вченого¹⁴.

Схвальні відгуки наукові та публіцистичні праці М.Грушевського отримали в пресі Центральних держав. Особливо багато про симбірського в'язня писала австрійська та німецька періодика. На сторінках багатьох видань висловлювалися співчуття важкій долі українського засланця, підносились його роль у загальному пробудженні національно-визвольного руху в Східній Галичині. При огляді виданих СВУ історичних праць М.Грушевського акцентувалася їх фахова сторона, вказувалося, що львівський професор є одним з найбільш авторитетних знавців минулого східноєвропейського регіону, а його погляд на сучасний стан і перспективи розвитку цієї частини Європи становить вагому альтернативу загальноприйнятій русоцентричній моделі¹⁵.

В часи війни наукова діяльність М.Грушевського, як і в попередній період, була надзвичайно прихильно зустрінута в українських інтелектуальних колах. Відзначались як непрості умови життя вченого на засланні, так і складнощі українського культурного життя в часи війни загалом¹⁶. З особливою симпатією українські оглядачі писали про видавничу діяльність СВУ в аспекті популяризації наукових та публіцистичних праць М.Грушевського європейськими мовами. Вказувалося, що фаховий рівень творчого доробку вченого не піддається сумніву в науковому світі, а його ім'я є широко знане в середовищі європейської інтелектуальної еліти. Характерною можна назвати оцінку, висловлену в критичній літературі з приводу болгарського видання популярного нарису історії українського народу М.Грушевського: "Лехкий стиль, річевий виклад предмету, достроєний до сього обем праці, популярне представлення цілої нашої минувшини живими картинами, – отсе прикмети твору, які ставлять коротку історію проф. Грушевського вище усіх публікацій сього рода¹⁷. Більшість оглядачів відзначали солідний професійний рівень праць українського вченого, простоту та доступність стилю оповідання, популяризаторський хист¹⁸.

Разом із тим відзначимо, що саме в контексті видавничої активності СВУ прозвучала достатньо негативна оцінка історичних праць М.Грушевського зі сторони І.Франка. Вона була висловлена у листі до редакції одного з видань СВУ – віденського часопису "Ukrainische Nachrichten". Протиставляючи власні історичні пошуки працям М.Грушевського, Каменяр писав: "Читаючи брошуру проф. Грушевського "Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung", я не здивувався, а тільки просто подумав: те саме мале та тісне розумінє початків укр[аїнського] народу та значінє й розвою його державного життя в XIII–XVIII віках, як і в передніх його працях, або в скандальнім подекуди по російськи написанім та Петер[бурзькою] Академією премійованім і аж три рази видаванім "Очерке ист[ории] укр[аїнського] народа". Занявшись від 1910 р. спеціальними студіями над початками нашого народу та його духовного життя, я здужав розкрити й фактами та ріжнородними доказовими матеріялами прояснити такий широкий обрій і таку глибоку перспективу в давнину, що просто душа радується"¹⁹. Втім, пропозиція І.Франка розпочати наукову дискусію з поглядами М.Грушевського на сторінках "Ukrainische Nachrichten" не була підтримана редакцією часопису, що з огляду на популяризаторсько-пропагандистську спрямованість його завдань було цілком зрозуміло²⁰. Ще більш різко і відверто своє незадоволення працями М.Грушевського І.Франко висловив у листі від 4 листопада 1915 р. до В.Дорошенка, котрий керував видавничим напрямком діяльності СВУ. У цьому листі, пізніше спопуляризованому радянськими дослідниками, І.Франко запитував

свого адресата про те, “чи так дуже потрібно на різних язиках товкти й перемелювати фальшиві історичні конструкції проф. Грушевського, яких слабкість та нетривкість уже тепер відчуває кожний історик”²¹. Дослідники довели, що така гострота реакції Каменяра була викликана прогресуючою хворобою, що позначилась надмірною амбітністю, підвищеним критицизмом до оточуючих, схильністю в них бачити причину своїх життєвих негараздів²². Сам адресат І.Франка В.Дорошенко наголошував, що останні роки життя письменника, позначені хворобливістю та різким погіршенням фізичного і психічного здоров’я, були відзначені розривом стосунків із багатьма діячами тогочасного українства (наприклад, з С.Єфремовим, М.Мочульським та ін.), а не лише з М.Грушевським, на чому наголошували деякі франкознавці²³. Тому зміст різких зауважень Каменяра на адресу М.Грушевського, на його думку, слід сприймати саме в цьому контексті сумних обставин останнього періоду життя письменника та співставляти зі значно переважаючими кількісно позитивними висловами попереднього часу. Критичний закид І.Франка, зазначає сучасна дослідниця Г.Бурлака, “нічого, крім емоцій, не додавав до попередніх оцінок. А втім, згущення фарб, висловлене, до речі, в приватному листі, написаному за півроку до смерті, мало своїм поясненням ряд фактів особистого плану”²⁴.

Надзвичайно емоційно та з великим застереженням видані СВУ європейськими мовами праці М.Грушевського були сприйняті в польській історіографічній літературі. Зрозуміло, що помітна політико-ідеологічна та пропагандистська складова популярних праць М.Грушевського, де спрощувалися наукові моменти та акцентувалися проблеми зростаючого національного організму, необхідно позначувалася на політизації критичних аргументів польських оглядачів, що обстоювали доцільність перебування західноукраїнських земель у складі Польщі²⁵. Риторика критичних відзивів польських учених особливо яскраво позначилася на рецензіях Чеслава Франкевича на німецькомовні видання науково-популярних нарисів історії України вченого. Так, одна з брошур польського дослідника, озглавлена як “Історичні погляди проф. М.Грушевського “в українському питанні” у світлі наукової критики”, мала також характерну підназву – “В обороні історії Польщі”. Закиди Ч.Франкевича можна назвати типовими для тогочасної польської критики поглядів М.Грушевського. Вони зводилися до кількох усталених пунктів: недоцільність вживання етноніму “Україна” у контексті дослідження давньоруських часів, неслухняність теорії про первісне українське заснування “червенських” міст, надмір негативізму в оцінці польсько-українських стосунків, героїзація козаччини і т. д.²⁶ Найбільш принциповою в рецензії була полеміка довкола акцентованих у книзі М.Грушевського періодів боротьби українського населення Речі Посполитої за національне та релігійне визволення. Чи не більшу частину свого огляду рецензент відвів критиці поглядів українського вченого на генезу та становлення козацтва, показавши останнє у традиційному для польської історичної науки негативному світлі. Згодом, у дещо скороченому вигляді, ці тези були повторені Ч.Франкевичем на сторінках журналу “Kwartalnik Historyczny”²⁷. З боку польських істориків працям українського вченого було відмовлено в об’єктивності та науковості, експонувалося їх виразне ідеологічне забарвлення, свідченням чого, на переконання оглядачів, було використання творів М.Грушевського з пропагандистською метою в часи війни²⁸. Особливо завзято польські історики у своїх працях обстоювали правомірність перебування українських земель у складі старої Речі Посполитої, відкидали тезу М.Грушевського та представників його Львівської школи про занепад українського культурно-релігійного життя після проголошення

Люблінської унії²⁹. Вони закликали українських інтелектуалів на чолі з М.Грушевським відмовитись від пропаганди, як зазначалось, “гайдамацьких” ідей соборності та незалежності українських земель.

Попри безпосередню гостру критику історичних поглядів М.Грушевського, польські вчені, опонуючи українській стороні, також опублікували кілька популярних праць європейськими мовами, в яких презентували власне бачення генези міжнаціональних стосунків на східних теренах давньої Речі Посполитої. Критикуючи в цих працях погляди українських дослідників, насамперед М.Грушевського, вони змальовували релігійну та етнічну гармонію в польській державі, підносили толерантність польських королів стосовно українського населення, заздужували будь-які спроби порушити усталені звичаї³⁰. Такі брошури, як свідчать відгуки у тогочасній пресі, були з великою симпатією сприйняті у польському суспільстві³¹. Звичайно, польсько-українське інтелектуальне протистояння було віддзеркаленням і продовженням національного конфлікту, що набирав обертів у Східній Галичині в контексті реалізації проекту відродження польської держави та обговорення майбутнього статусу українських територій краю.

Значно приязніше видані під егідою СВУ науково-популярні праці М.Грушевського були сприйняті чеською критикою. Перебуваючи в подібному до українського народу становищі імперського гніту, чеське суспільство загалом симпатизувало українському визвольному рухові та його лідерам. Чеське видання короткого нарису минулого українського народу М.Грушевського було зустрінуте, як відзначала критика, зі значною цікавістю. В оглядах підкреслювалась висока наукова культура українського вченого та його незаперечний моральний авторитет, жертвність для національної справи³². При цьому поширеними були порівняння значення праці М.Грушевського для поступу українського життя з внеском Ф.Палацького в чеську культуру.

З деяким запізненням видані під фірмою СВУ праці М.Грушевського були помічені й на американському континенті. Для авторитетного американського часопису “The American Historical Review” на перший том німецькомовного нарису “Історії України” відгукнувся рецензією Френк Альфред Голдер – уродженець Одеси, батьки якого, рятуючись від перших єврейських погромів у Російській імперії, виїхали до США. Студіюючи у провідних американських університетах, Ф.Голдер обрав своєю спеціалізацією русистику та російсько-американські взаємини, нерідко у своїх працях звертаючись і до української тематики³³. Рецензія американського автора з’явилася у 1919 р. і враховувала досвід активної політичної діяльності М.Грушевського як голови української Центральної Ради. Саме на останній обставині й зробив наголос у своєму огляді американський дослідник, закликавши читачів обережно сприймати погляди М.Грушевського – “видатного історика та горячого українського націоналіста, котрий відіграв помітну роль в українських справах влітку та восени 1917 р.”³⁴ Про політичну заангажованість автора, на думку рецензента, свідчить також той факт, що книга була видана під егідою Союзу визволення України, який в роки Першої світової війни за підтримки австрійської влади розгорнув бурхливу політичну діяльність та використав наукову працю М.Грушевського в своїх далеко не академічних цілях, передусім, з метою обґрунтування гасла незалежної України. Далі Ф.Голдер стисло характеризує зміст цілої книги, докладніше зупиняючись на тих моментах, з якими йому важко погодитись. З позиції прихильників “звичайної” схеми російської історії, він критикує автора за намагання відсепарувати українське минуле від польського

та російського історичних метанаративів, показати самотність українців у всіх можливих (національному, мовному, культурному) аспектах. Гостро полемізуючи з М.Грушевським, рецензент разом із тим визнає за ним право так чи інакше інтерпретувати історичні факти; зазначає, що слід з повагою відноситися до фахової майстерності автора. Загалом, рецензія є промовистим свідченням того, що в перших десятиліттях XX ст. американські славісти цілковито знаходилися під впливом класичних для російської та західноєвропейської історіографії тез.

Надзвичайно прискіпливою увага до українського питання була й в Росії, де не лише офіційні кола, але й багато представників громадськості відверто негативно поставилися до діяльності галицьких українців по підтримці Центральних держав. В умовах посилення патріотичної риторики та військової цензури ставлення до українства та його лідера набуло особливої критичності навіть з боку представників ліберально-демократичного крила російської публіцистики. У публікаціях, присвячених українській проблемі, прямо вказувалося на морально-ідейну причетність М.Грушевського до формулювання проголошених СВУ українських національних постулатів, свідченням чого було активне використання його творів у пропагандистській роботі цієї організації. Російська правомонархічна преса захлиналася статтями про небезпеку “мазепинського руху” та “підступність” українців, закликала до рішучих дій по переслідуванню українських діячів і, передусім, самого М.Грушевського. Київський відділ “Союза русского народа” навіть звернувся до міністра внутрішніх справ із заявою про недопущення вченого на територію Російської імперії³⁵. Після його арешту київські шовіністичні видання крізь призму чорносотенної ідеології критикували як громадсько-політичну, так і науково-організаційну діяльність львівського професора. При характеристиці його історичних концепцій тиражувалися оцінки, висловлені у попередній період боротьби з проявами українського життя на Наддніпрянщині. Під час слідства, поряд із прискіпливою увагою до суспільно-політичного вектору діяльності М.Грушевського, йому висувалися також звинувачення й ідеологічно-наукового характеру – цілковито у дусі праць С.Щеголева³⁶.

Про тональність і стилістику антиукраїнських виступів київської преси може свідчити стаття професора Київського університету Юліана Кулаковського “Русским людям, именующим себя “украинцами””, в якій автор, пов’язавши наукові зацікавлення та педагогічну діяльність М.Грушевського з його громадсько-політичною практикою, закинув останньому причетність до організації українських добровільних військових формувань та їх участі у боях на стороні Австро-Угорщини на тій підставі, що серед стрільців було багато учнів вченого по львівському університету³⁷. Окреме місце у своєму виступі київський професор відвів критиці наукової діяльності українського вченого, назвавши її “величезною та дуже напруженою працею в галузі фальсифікації російської історії”. Зосередившись на “Ілюстрованій історії України”, Ю.Кулаковський вже звично для представників правомонархічного табору закинув М.Грушевському намагання знищити “єдинство русского народа”. Відповідаючи на ці звинувачення М.Грушевський, котрий перебував у непевній ролі політичного засланця, був змушений виправдовуватися на сторінках газети “Речь”. Він вкотре підкреслив, що своєю метою бачив перебудову Росії на демократичних началах, а не її територіальний розкол. У статті було резонно зауважено, що використовуючи логіку Ю.Кулаковського, його самого можна звинуватити в українофільській діяльності М.Грушевського як колишнього студента по університету св. Володимира³⁸. Що ж до критики Ю.Кулаковським концептуальних підстав “Ілюстрованої історії України”,

вчений демонструє навмисну необережність опонента у використанні цитат, намагання за будь-яку ціну викривити авторські думки.

Вибух Першої світової війни, арешт та заслання М.Грушевського, де він не мав можливості для повноцінної дослідницької праці, загальмував його активну наукову діяльність, що не могло не відбитися також на інтенсивності дискусій довкола його ідей. Втім, приводом для такого обговорення стали два ювілеї видатного діяча – двадцятип’ятиліття наукової діяльності, що припав на 1915 р. та, особливо, піввіковий життєвого шляху, що, попри військові події та роз’єднаність українських інтелектуальних сил воюючими таборами, були відзначені національною інтелігенцією по обидві сторони Збруча³⁹. Чи не найбільш голосно ювілей М.Грушевського було відзначено на сторінках видань СВУ. Так, з нагоди ювілею вченого побачило світ спеціальне число “Вісника СВУ”, цілком присвячене особі ювіляра. Статті цього випуску надзвичайно цікаві з огляду на формування образу М.Грушевського як “батька нації”. Так, у редакційній статті видатного історика було названо “великим учителем нації”, а також “духовним провідником та ідеологом визволення України”, продовжувачем національної справи кирило-мефодіївців та М.Драгоманова. У піднесеному тоні змальовуючи громадську, наукову, організаційну та педагогічну діяльність ученого, особлива увага була відведена національній вазі його історіографічної праці. Стверджувалося, що М.Грушевський “вернув нації її дідів і прадідів, вернув їй її історичну гідність, сотворив науково обосновану українську схему історії східних Слов’ян, науково уgruntовану історію України як історично-національної одиниці”⁴⁰. Незважаючи на розділеність українців лінією фронту та політичними орієнтаціями, автори висловили слова вдячності від всього народу за жертвовну працю ювіляра.

Решта публікацій випуску послідовно розкривали ключові моменти життєвого шляху, суспільно-політичної, видавничої, педагогічної та науково-організаційної діяльності М.Грушевського, з особливим акцентом на його ролі у розбудові НТШ та УНТ⁴¹. З огляду на роз’єднаність українських земель і протистояння українців у складі воюючих армій, редакція часопису надрукувала український переклад статті М.Грушевського “Український П’ємонт”. Серед матеріалів випуску містилися також мемуарні матеріали, зокрема, спогади М.Кордуби про обставини свого першого знайомства з майбутнім учителем і становлення його Львівської школи⁴².

Розлогу статтю про історичні погляди ювіляра написав Володимир Дорошенко. Він, передусім, акцентував важливість історичних знань для зміцнення народної самосвідомості та перетворення етнографічної маси на повноцінну національну спільноту. Крізь цю призму автор показав основні етапи становлення української історіографії, наголосив, що саме М.Грушевський у низці своїх праць, особливо в “Історії України-Руси” дав “рідному народови правдиву, повну й докладну та систематичну його історію”⁴³. Підкресливши фундаментальність історичної синтези львівського професора, її епохальність як для розвитку науки, так і формування свідомості українського народу, В.Дорошенко особливо підніс суспільне значення “Історії України-Руси”. Ілюструючи загальне позитивне сприйняття праці вченого в європейському та українському науковому світі, автор наводить відомі схвальні тези О.Брікнера та С.Томашівського. Окремо В.Дорошенко наголосив на важливості науково-популярних праць ювіляра, котрі своєю доступністю та гарячим патріотизмом знайшли відгук у серці кожного українця. “Сими працями, – завершує свій нарис В.Дорошенко, – довершив Грушевський великого діла. Він саме дав у них те, чого нам не доставало, – дав повну,

наукову та з українського погляду історію рідного краю й народу, написану з глибоким знанням і великою любов'ю. Сим він незвичайно підніс нашу самосвідомість і дав нам дорогоцінний Палладій в нашій розвитку, могутню підйому для нашого національного поступу”⁴⁴. В подібному оціночному ключі багатогранна діяльність М.Грушевського характеризувалася В.Дорошенком і в інших виданнях СВУ⁴⁵. Зауважимо, що присвячений ювілею М.Грушевського окремий випуск “Вісника СВУ” був надзвичайно схвально сприйнятий українською громадськістю Галичини⁴⁶.

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського і таборова преса. Розлогою вступною статтею “Професор Михайло Грушевський” відкривався жовтневий номер “Розваги”. Автор допису Д.Гаркуша в загальних словах малював основні віхи життєвого та творчого шляху М.Грушевського, підкреслив масштабність здійснюваної ним національної справи, наголосивши на її важливості для об’єднання порізаних кордонами українських земель. “В його особі, – зазначалось у статті, – російська й галицька Україна бачать силу свого національного єднання. Всеукраїнське єднання – це найлюбіща ідея М.Грушевського, його твори перейняті такою ідеєю, а кожний твір так і цвіте все новими ілюстраціями та доказами”⁴⁷. Говорячи про наукові праці вченого, автор підніс їх вагу як своєрідної історичної метрики народу, документальну підставу для його боротьби за національне визволення. “Всі його історичні твори, в які він уложив велику силу своєї наукової здібності, – підкреслив Д.Гаркуша, – становлять якби цілий історичний факультет для українського громадянства... Він своєю працею й енергією довів до того, що українська наука при кожній нагоді може задовольнити український нарід”⁴⁸. Оповівши про важку долю ювіляра в часи війни, автор статті зауважив, що “не зважаючи на прикре становище засланця, М.Грушевський не дає собі спочинку й без перестанку працює й тепер, дописуючи до російських часописей. Як гідний син України він з погордою несе тяжкий свій хрест не за що лише, як за рідний край. [...] Та якби воно не було, ми в сі роковини не можемо оминати, не згадавши теплим словом великого борця за Україну, що карається за змагання до вільного й самостійного життя українського народу”⁴⁹. Зальцведельське “Вільне слово” також вийшло з передовицею, присвяченою ювілею М.Грушевського. Охарактеризувавши вагу наукової спадщини вченого для самоусвідомлення українського народу, редакція наголосила, що українське життя початку ХХ ст. настільки ж нерозривно пов’язане з ім’ям М.Грушевського, як 80-ті роки з ім’ям М.Драгоманова, чи 40-ві з діячами Кирило-Мефодіївського братства. Як і всі інші оглядачі творчого доробку та громадської діяльності ювіляра, “Вільне слово” також піднесло соборницький нерв його активного життя, змагання до культурної єдності українців, розділених кордонами⁵⁰.

Незважаючи на військовий час і незгоди життя на засланні, М.Грушевський намагався працювати науково. У Сибірську та Казані він опрацьовував науково-популярний твір з обсягу всесвітньої історії, а також розпочав написання історії української літератури⁵¹. Крайні можливості для наукової праці з’явилися після отримання дозволу вченому проживати в Москві. “Після двохлітньої вимушеної перерви в моїй громадській і науково-культурній роботі, – згадував він пізніше, – я готов був кинутись на московські можливості в сій сфері, як голодний циган на паску. Можливості, об’єктивно взявши, були досить скромні, й обставлені всякого роду труднощами. Але після віденського сидіння, Лук’янівської одиночки і казанської глухої провінції московська показала не знать яким добром”⁵². Як свідчать “Спомини” вченого, в Москві він займався підготовкою російського

перекладу “Культурно-національного руху на Україні в XVI–XVII в.”, працював над федеративною теорією М.Костомарова, видав першу частину “Всесвітньої історії в короткім огляді”⁵³. Використовуючи можливості московських архівів і бібліотек, М.Грушевський продовжив також головну працю свого життя – закінчив написання третьої частини восьмого тому “Історії України-Руси”, друк якої виявився надзвичайно проблематичним. У 1916 р. з’явилася друга частина восьмого тому “Історії України-Руси”. На вихід цієї книги оглядовою за характером рецензією М.Могилянського відгукнулася “Речь”. Витяги з цієї рецензії були передруковані на сторінках “Вісника СВУ”⁵⁴.

Таким чином, завдяки інформаційно-пропагандистській діяльності СВУ інтелектуальний простір артикуляції творчих ідей М.Грушевського в роки Першої світової війни поширився далеко поза межі східнослов’янського світу. Праці вченого, перевидані головними європейськими мовами, викликали жваву реакцію не тільки в широких читацьких колах, до яких, врешті, були спрямовані, але й знайшли зацікавлене сприйняття у науковому середовищі. Попри відзначений вище помітний ідеологічний контекст інтерпретації концепцій автора “Історії України-Руси”, оглядачі загалом віддавали належне високому фаховому рівню його праць, дослідницькому таланту та великій ерудиції. Вперше зауважені критичною літературою багатьох країн твори українського вченого дали імпульс серйознішому зацікавленню українікою не лише в середовищі інтелектуальної еліти, а й в широких освічених колах. Своїм об’єктивним тоном і ґрунтовною академічністю вони спонукали значно уважніше ставитися до політичних домагань українського народу, з повагою сприймати його історію та культуру. Зауважена проблема відтворення нових історіографічних вимірів при зверненні до традиційної суспільно-політичної тематики спонукає до подальших пошуків у цьому напрямку. В аспекті подальшого проблемного розширення нашої теми, цікавим видається відтворити загальне історіографічне тло ідеологічних дискусій в роки Першої світової війни, адже творцями більшості пануючих тоді ідеологем були саме професійні історики.

¹ Див. напр.: *Патер І.* Союз визволення України: проблеми державності і соборності. – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України, 2000. – С.73–112; *Назарук Ю.* Діяльність Олександра Скоропис-Йолтуховського у роки Першої світової війни // Український історичний збірник – 2002. – К., 2003. – Випуск 5. – С.199–211; *Патер І.Г.* Дипломатично-інформаційна діяльність Союзу визволення України (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Випуск IX. – К.: Інститут історії України, 2005. – С. 254–263.

² Див. напр.: Огляд преси // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 2. – С.9–10; Чужа преса про нас // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 5–6. – С.11; Голоси преси про українську справу // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 9–10. – С.15–19; Болгарська преса й українська справа // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 29–30. – С.19; Німецька преса про українську справу // Вісник СВУ. – Відень, 1916. – Ч. 77–78. – С.138–139.

³ Див. докл.: *Курасєв О.* Українське питання у пресі центральних держав від початку Першої світової війни до “літнього наступу” 1915 року // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2006. – Випуск 10/11. – С.844–848; Сирота Р. “The New Europe” і

британський дискурс України 1916–1920 років: перепроєктування Європи // Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 2006. – Том CCLI. – С.240–302.

⁴ Голоси преси про українську справу // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 9–10. – С.19; Професор М.Грушевський перед російським судом Голоси преси про українську справу // Вісник СВУ. – Відень, 1914. – Ч. 9–10. – С.20; Комітет протесту против ув'язнення М.Грушевського // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 77–78. – С.141; Чужа преса про нас // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 11–12. – С. 21; Чужа преса про нас // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 21–22. – С. 29.

⁵ Жук А. Союз визволення України // Памяткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень: Накладом СВУ, 1917. – С.376, 378.

⁶ Гирич І. “Федераліст” очима “самостійника” (до історії написання статті А.Жука “М.Грушевський та СВУ”) // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 3. – С.94.

⁷ Жук А. Проф. М.Грушевський і Союз Визволення України в роках Першої світової війни // Молода нація. Альманах. – 2002. – № 3. – С.123–124.

⁸ Див. напр.: Преглед украинката история отъ Михайло Хрушевски. – София, 1914. – Предговоръ; Мучажло Нруншевнукъ. Украјина а Руско. – Къјив–Прага: Иас. – Ъводем.

⁹ Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung Von Michael Hruschewskyj. – Wien, 1915. – Von den Herausgebern.

¹⁰ Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung Von Michael Hruschewskyj. – Wien, 1915. – Vorrede des Verfassers; Hruschewskyj M. Geschichte der Ukraine. – Lemberg, 1916. – Teil 1. – S. V–VIII.

¹¹ G.R. [Raffalovich G.] Preface by the translator // Hruschewsky M. The Historical Evolution of the Ukrainian Problem. – London, 1915. – P. 3–4.

¹² Див. напр.: Бібліографія // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 23–24. – С.20; Бібліографія // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 39–40. – С. 22; Стагя проф. М.Грушевського в ньюйоркському “Таймсі” // Вісник СВУ. – Відень, 1915. – Ч. 61–62. – С.15; Бібліографія // Вісник СВУ. – Відень, 1916. – Ч. 98. – С.325.

¹³ Voczkowski H. Ukrainska akademie vmd // Iasopis Musea Kralovstvi Ieskijho. – Praha, 1916. – Svazek druз. – S.210.

¹⁴ Див. напр.: Шебедів В. Українська справа в італійській пресі // Книга. – Відень-Київ, 1921. – I (грудень). – С.8–10.

¹⁵ Див. напр.: W.K.: Die Union der Ukraina mit Moskau // Reichspost. – Wien, 1915. – № 571. – S.2; Калинович І. Німецька преса про нас // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 107. – С.3.

¹⁶ Див. напр.: П.С.: Украинский народ в его прошлом и настоящем. Том I. Петроград, 1914 г. // Український науковий збірник. – М., 1915. – С.103–104; Калинович І. Огляд “воєнної” української бібліографії // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 113. – С.3.

¹⁷ Калинович І. Огляд “воєнної” української бібліографії (За час першого року світової війни) // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 55. – С.4.

¹⁸ Див. напр.: Українські видання на еміграції // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 19. – С.3–4; Калинович І. Огляд “воєнної” української бібліографії (За час першого року світової війни) // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 65. – С.5; Калинович І. Огляд “воєнної” української бібліографії // Українське слово. – Львів, 1915. – Ч. 113. – С.3.

¹⁹ До редакції журналу “Ukrainische Nachrichten” у Відні. Львів, д. 13 серпня 1915 р. Надруковано в: Жук А. З останніх літ життя і творчості Івана Франка (1914–1916) // Сучасність. – 1963. – № 2. – С.58–59.

²⁰ Див. лист О.Бачинського до І.Франка у цій справі: Жук А. З останніх літ життя і творчості Івана Франка (1914–1916). – С.59.

²¹ Цит. за: Жук А. З останніх літ життя і творчості Івана Франка (1914–1916). – С.60.

²² Див. напр.: Дашкевич Я. Хто такий Михайло Грушевський // Наука і культура: Україна. – К., 1989. – Вип. 23. – С.193; Мельник Я. І остатня часть дороги... Іван Франко: 1908–1916. – Дрогобич: Коло, 2006. – С.191–200.

²³ Дорошенко В. Страдницький шлях Івана Франка // Записки НТШ. – Т. CLXVI.

Збірник філологічної секції на пошану сторіччя народин Івана Франка. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1957. – С. 41–43; *Дорошенко В.* Іван Франко і Михайло Грушевський // *Сучасність*. – 1962. – № 1. – С. 17–18.

²⁴ *Бурлака Г.* З листів М.Грушевського до І.Франка // *Українське літературознавство*. – 1993. – Вип. 58. – С. 29.

²⁵ Grabowski Tad. St. Rosya jako opiekunka Siowian (Dwa odczyty, wypowiedziane w Piotrkowie dn. 16 i 17 maja 1916 r.). – Krakow, 1916. – S. 12–46.

²⁶ Dr. Czef [Frankiewicz Cz.]. Poglądy historyczne Prof. M.Hruszewskiego w “kwestii ukraińskiej” w swietle krytyki naukowej. – Lublin, [1916]. – S. 1–16.

²⁷ *Frankiewicz Cz.*: Die ukrainische in historischer Entwicklung von Michael Hruszewskij. Wien, 1915 // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwyw, 1917. – R. XXXI. – Zeszyt 1–2. – S. 174–177.

²⁸ *Grabowski T.* Prof. Hruszewskij o stosunki Polski do Rusi. – Sl, 1917. – S. 49–57. Окрема відбитка з “Roku Polskiego”, rocznik 2, № 3.

²⁹ *Halecki O.* Przeczenie Podlasia, Woynia i Kijowszczyzny do korony w roku 1569. – Krakow: Nakiadem Akademii Umiejętności, 1915. – S. 1-8, 17, 42; *Rawita-Gawroński Fr.*: Ęreia do istorii Ukrainy-Rusi. T. VI. Lwyw 1913. Materjały do istorii Haiyczyny, zibraw i uporiadkowaw Stefan Tomaszewskij. T. III. Litopisni pamiatki z r. 1647–1648. Lwiw 1913. Predmowa I–XX. Meiy Pilawciamy i Zamostiem 1–114. Ęrydia i literatura 117–151. Tekst 1 do 226. Spis nazw // *Kwartalnik Historyczny*. – Lwyw, 1915. – S. 358–365; *Halecki O.* Litwa, Ruń i Ęmudj jako czkneki skiadowe Wielkiego Ksiekstwa Litewskiego. – Krakow: Nakiadem Akademii Umiejętności, 1916. – S.17–25.

³⁰ Див. напр.: *Halecki O.* Das Nationalitdten-Problem im Alten Polen. – Krakau, 1916. – S.9–104.

³¹ Див. напр.: *Stopp.* Sprawa narodowonciowa w dawnej Polsce // *Nowa Reforma*. – Krakow, 1916. – № 299. – S. 2; *Stopp.* Litwa, Ruń i Polacy // *Nowa Reforma*. – Krakow, 1916. – № 301. – S. 2.

³² *Brtnik V.*: M. Hruļevskij, Ukrajina a Ukrajinci. Praha, Ľvejda 1918 // *Lipa*. – 1917/1918. – S.799–800.

³³ Див. докл.: *Golder Frank Alfred.* War, revolution, and peace in Russia / compil., ed., and introd. by Terence Emmons and Bertrand M. Patenaude. – Stanford : Hoover Institution Press, Stanford University 1992. – P. IX–XXVI.

³⁴ *Golder F.A.*: Geschichte der Ukraine. Teil I. Von Michael Hruschewskij, professor der Geschichte an der Universitdt in Lemberg. (Lemberg: “Bund zur Befreiung der Ukraine”. 1916. Pp. viii, 224) // *The American Historical Review*. – 1919. – Vol. 24. – № 4. – P. 666.

³⁵ Ссылка *М.С.Грушевского*. Подготовил Павел Елецкий // *Минувшее: Исторический альманах*. 23. – Спб.: Издательство Феникс, 1998. – С.210.

³⁶ Див. напр.: Записка об украинском движении за 1914–1916 годы съ кратким отчетом истории этого движения, какъ сепаратистско–революціоннаго теченія среди населенія Малоросіи // *Український археографічний збірник*. – К., 1926. – Том перший. – С. 274–354. Див. про це докл.: *Гермайзе О.* Матеріали до історії українського руху за світової війни // *Український археографічний збірник*. – К., 1926. – Том перший. – С.271–273.

³⁷ *Кулаковскій Ю.* Русскимъ людяь, именующимъ себя “украинцами” // *Киевлянинь*. – 1915. – 19 сентября.

³⁸ *Грушевскій М.* Ветхий прах // *Речь*. – 1915. – № 281. – С. 2. Передруковано в: *Жуковський А.* Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського // *Записки НТШ. Праці Історично–філософської секції*. – Львів, 1997. – Том ССXXXIII. – С.463–467.

³⁹ Див. огляд ювілейних публікацій: *Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського*. // *Вісник СВУ*. – 1916. – Ч. 127. – С.788–789.

⁴⁰ Редакційна стаття // *Вісник СВУ*. – 1916. – Ч. 127. – С.777–778.

⁴¹ Професор Михайло Грушевський (з приводу 50–ліття уродин) // *Вісник СВУ*. – 1916. – Ч. 127. – С.778–781; *В.Д.* [Дорошенко В.] *Наукове Товариство ім. Шевченка у*

Львові // Там само. – С. 783–785; Його ж. Українське Наукове Товариство в Києві // Там само. – С. 785–786; *Кордуба М.* Грушевський про” нашу політику” // Там само. – С.786–787;

⁴² *Кордуба М.* Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С.795–796.

⁴³ *Дорошенко В.* Історія України проф. Грушевського // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С.782.

⁴⁴ Там само. – С. 783.

⁴⁵ *Дорошенко В.* Українство в Росії. (Новітні часи) // Памяткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень: Накладом СВУ, 1917. – С.272–273.

⁴⁶ Див. напр.: *Студинський К.* Ювілей проф. Мих. Грушевського. – ЦДІАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 80. – Арк. 9.

⁴⁷ *Гаркуша Д.* Професор Михайло Грушевський // Розвага. – Фрайштадт, 1916. – Ч. 12 (44). – С.2.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – С.3.

⁵⁰ Професор Михайло Грушевський // Вільне слово. – Зальцведель, 1916. – Ч. 44. – С.1–2.

⁵¹ *Грушевський М.* Автобіографія, 1914–1919 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / Упоряд. та підгот. текстів та фотоматеріалів, комент. та приміт. А.П. Демиденка. – К.: Веселка, 1992. – С.216.

⁵² *Грушевський М.С.* Спомини // Київ. – 1989. – № 8. – С.106–107.

⁵³ Там само. – С.110–111, 121–122.

⁵⁴ *Михайло Грушевський.* Історія України-Руси. Т. VIII, ч. II. Київ, 1916 // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 128. – С.808.